

РОЗДІЛ 2 КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 323.2+342.413

ЕВОЛЮЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН EVOLUTION OF CONSTITUTIONAL REGULATION OF POLITICAL RELATIONS

Гільбурт А.М.,
аспірант

Харківського національного університету внутрішніх справ

Стаття присвячена виявленню загальних закономірностей конституційно-правового регулювання політичної системи, особливостей такого регулювання на певних історичних етапах розвитку держави і права, виокремленню головних тенденцій і напрямків подальшого розвитку політичних засад конституційного ладу на сучасному етапі.

Обґрунтовано, що основні етапи розвитку конституційно-правових засад політичної системи в окремих державах нерозривно пов'язані з основними етапами розвитку самих цих держав та їхніх правових систем. Продемонстровано, що історичний розвиток конституційно-правових засад політичної системи пройшов чотири етапи, які змістовно і темпорально корелюють із відповідними «поколіннями» конституцій. Доведено, що конституційне закріплення політичної системи має тенденцію до розширення разом із розширенням самої політики держави, диверсифікацією її напрямків та збільшенням кількості її суб'єктів.

Відзначено, що сучасний етап розвитку конституційно-правового регулювання політичних відносин характеризується універсалізацією підходів до конституційного закріплення політичної системи (зі збереженням певних національних особливостей), відходом від монізму («здержавлення») публічної влади та визнанням місцевого самоврядування, спробами демократизації та диверсифікації публічної влади, демократизації основ правового статусу особи, визнанням дедалі зростаючої ролі інститутів громадянського суспільства в політичній системі тощо. Водночас підкреслюється, що сучасні конституції дедалі частіше не обмежуються регулюванням прав і свобод людини і громадянина (хоча їхня кількість і потреба регулювання теж зростають) та устрою публічної влади, але розширюють сферу конституційного регулювання, включаючи до неї інститути громадянського суспільства, за якими визнається конституційна значущість, а також принципи внутрішньої й зовнішньої політики держави.

Ключові слова: конституція, конституційно-правове регулювання, політична система, конституційні засади політичної системи.

The article is devoted to identifying the general laws of constitutional legal regulation of the political system, features of such regulation at certain historical stages of development of the state and law, highlighting the main trends and directions for further development of the political foundations of the constitutional order at the present stage.

It is substantiated that the main stages of development of the constitutional and legal foundations of the political system in individual states are inextricably linked with the main stages of development of these states themselves and their legal systems. It has been demonstrated that the historical development of the constitutional and legal foundations of the political system went through four stages that substantively and temporally correlate with the corresponding "generations" of constitutions. It has been proved that the constitutional consolidation of the political system tends to expand along with the expansion of state policy itself, the diversification of its directions and the increase in the number of its subjects.

It is noted that the modern stage of development of constitutional legal regulation of political relations is characterized by the universalization of approaches to the constitutional consolidation of the political system (while preserving certain national peculiarities), withdrawal from monism ("good") of public power and recognition of local self-government, democratization of the foundations of the legal status of the individual, recognition of the growing role of civil society institutions in political systems etc.

Key words: constitution, constitutional legal regulation, political system, constitutional foundations of the political system.

Постановка проблеми. Конституційно-правове регулювання політичних відносин, як і політична система, має конкретно-історичний характер. Воно еволюціонує разом із розвитком держави і права, зміною політико-правових парадигм і правлячих еліт. Відповідно, з'ясування загальних закономірностей конституційно-правового регулювання політичної системи, виокремлення головних тенденцій і напрямків подальшого розвитку політичних засад конституційного ладу вимагає від юридичної науки звернутися до історичних аспектів взаємодії конституційного права і політики.

Окремі аспекти конституційно-правового регулювання політичних відносин у пострадянській

юридичній літературі розглядалися лише побіжно, переважно під час загальної характеристики розвитку конституцій (С.А. Авакян, Б.Н. Габричидзе, Ю.М. Тодика, В.Є. Чиркін), конституційно-правового регулювання статусу громадських формувань (О.М. Ващук, О.В. Гейда, В.І. Кафарський, М.В. Примуш, А.О. Саміло) чи основних політичних прав громадян (Т.М. Заворотченко, О.В. Лебедев). Тому є нагальна потреба в комплексному, всебічному дослідженні еволюції конституційно-правового регулювання політичних відносин.

Мета статті. Метою статті є виявлення загальних закономірностей конституційно-правового регулювання політичної системи, особливостей такого

регулювання на певних історичних етапах розвитку держави і права, виокремлення головних тенденцій і напрямків подальшого розвитку політичних засад конституційного ладу на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу. Переважна більшість авторів виокремлює чотири етапи історичного розвитку конституцій і, відповідно, чотири їх «покоління» за історичними умовами прийняття [1, с. 67–81; 2, с. 33–34; 3, с. 35]. Конституції першого покоління приймалися в умовах буржуазно-демократичних революцій (кін. XVIII – кін. XIX ст. ст.), другого – в період соціалістичних революцій (поч. XX ст.), третього – після Другої світової війни (40-80-ті рр. XX ст.), четвертого – після розпаду «соціалістичного табору» і припинення «холодної війни» (з кін. 80-х рр. XX ст. і до теперішнього часу).

Тож розглянемо найбільш типові риси конституційно-правового регулювання політичної системи суспільства на кожному з названих етапів.

На першому етапі обсяг конституційного регулювання був досить вузьким. Він обмежувався переважно питаннями організації та діяльності вищих органів державної влади, а також особистими і деякими політичними правами громадян. Відповідно, конституційно-правове регулювання політичної системи було уривчастим, поверхневим і стосувалося переважно держави, та й то здебільшого її вищого, політичного рівня. Класичним зразком конституції першого покоління, звісно, є Конституція США 1787 р. разом із першими десятьма поправками до неї. Утім, уже перші європейські конституції (Польщі 1791 р., Франції 1791 р., Норвегії 1814 р., Баварії 1818 р. та ін.) почали дедалі більше відхилятися від північноамериканського зразка щодо змісту і структури основного закону, розширивши предмет свого регулювання за рахунок статусу місцевих органів влади, питань бюджетно-фінансової політики та оборони країни. Класичною у цьому розумінні можна вважати Конституцію Бельгії 1831 р. [4, с. 70–94], яка на кілька десятиліть стала зразком конституційної нормотворчості.

Принагідно слід відзначити, що в незалежних державах, які прийняли перші конституції ще наприкінці XVIII – XIX ст., склалися неоднакові соціально-економічні й політичні умови, що не могло не відобразитися на характері їхніх конституцій та конституційного законодавства. Загалом можна виокремити дві групи держав: ті, де в ході революції буржуазія перемогла дворянство, і ті, де в ході боротьби між цими крупними соціальними силами було досягнуто політичного компромісу. Результати суспільно-політичних перетворень яскраво відобразились на змісті конституційних актів.

У першій групі країн (Бельгія, Нідерланди, Франція та ін.) революційні перетворення зачепили всі політичні інститути. Наприклад, Конституційні акти 1789–1792 рр. у Франції скасували феодальні права і привілеї, в т.ч. кріпосне право, проголосили рівність усіх людей, невід’ємність природних прав людини, закріплювали свободу спілок, мітингів і демонстрацій. Єдиним джерелом усіх властей визнавалася

нація як політично організований народ. Провідне місце в державному механізмі відводилося вищому представницькому органу – Національним законодавчим зборам, що обиралися на основі народного представництва і наділялася виключними законодавчими й фінансовими повноваженнями. Конституція встановила також систему органів місцевого самоврядування. Державна влада була розділена на законодавчу, виконавчу і судову на основі теорії поділу влади. Хоча Конституція 1791 р. зберегла короля в якості глави виконавчої влади, обмеживши його прерогативи, Декрет 1792 р. скасував монархію і встановив республіканську форму правління, що привело до підпорядкування виконавчої влади парламенту. Таким чином, у новій Французькій Республіці закріплювався парламентський режим.

Однак у більшості європейських країн конституції приймалися з метою забезпечення компромісу між торговельною й промисловою буржуазією, яка набирала політичну силу, і дворянством, яке зберегло ще значний вплив на суспільне життя, а також під впливом революційних подій у Франції, Нідерландах, Італії, Іспанії. Ці конституції, як правило, приймалися монархами. В якості прикладів таких документів можна навести Форму правління Швеції 1809 р., Конституції Данії 1849 р., Японії 1889 р., статус Королівства Італії 1848 р., конституційні документи деяких незалежних німецьких князівств.

Якщо конституції першого покоління традиційно пов’язуються з буржуазно-демократичними революціями, то *конституції другого покоління* – з революціями соціалістичними. При цьому простежується чимало паралелей. Зокрема, якщо початок «тріумфального походу» конституцій першого покоління поклала французька Декларація прав людини і громадянина 1789 р., то передвісником конституцій другого покоління стала Декларація прав трудящого й експлуатованого народу, прийнята III Всеросійським з’їздом Рад у січні 1918 р. Сама назва цього документа красномовно свідчила про радикальні зміни в політичній системі новоствореної держави, де перемогла соціалістична революція. У п. 1 Декларації йшлося: «Росія оголошується Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Уся влада в центрі й на місцях належить цим Радам» [5, с. 240]. Увесь цей документ був пронизаний духом диктатури пролетаріату, хоча безпосередньої згадки про таку диктатуру й не містилося; достатньо навести зміст п. 7, де наголошувалося на тому, що «експлуататорам не може бути місця у жодному з органів влади» [5, с. 242]. Через півроку ця Декларація повністю увійшла до тексту першої у світі соціалістичної конституції – Конституції Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки [6], яка здійснила суттєвий вплив на увесь світовий конституціоналізм, навіть у тих країнах, що не пішли шляхом розбудови соціалістичної держави.

Говорячи про змістовні особливості конституцій другого покоління, дослідники, як правило, акцентують увагу на включенні до предмета конституційного регулювання цілого блоку соціально-

економічних відносин. Чимало новел стосувалося й конституційного закріплення політичної системи. Йдеться, передусім, про надання конституційного статусу новим політичним інститутам – політичним партіям і профспілкам, а також спроби конституційного визначення принципів зовнішньої політики держави. Загалом у більшості конституцій отримав відображення процес демократизації політичного життя. У багатьох державах жінки були прирівняні в політичних правах із чоловіками, як правило, знижувався віковий та майновий ценз у виборчому праві (у деяких країнах дискримінаційні цензи взагалі були скасовані), розширилося коло інших політичних прав громадян.

Тим не менш у конституційному розвитку на другому етапі можна відзначити чотири найбільш чітко позначених тенденції:

1) у деяких дуалістичних монархіях (Греція, Данія, Югославія) дуалізм влади поступово починає поступатися місцем парламентарній формі правління; крок за кроком до конституцій почали включатися норми, спрямовані на розширення прав парламенту за рахунок виконавчої влади;

2) у низці країн, де ще в XIX ст. конституції закріпили парламентарну форму правління (Бельгія, Велика Британія, Нідерланди), небажання правих сил (які одержали гору в політичній боротьбі) допустити до участі у вирішенні державних справ інші верстви населення призвело до посилення виконавчої влади за рахунок парламенту; при цьому проголошений, а також закріплений у низці конституцій принцип поділу влади почав використовуватися деякими вченими для обґрунтування дедалі більшого звільнення виконавчої влади від парламентського контролю;

3) у період між Першою і Другою світовими війнами виокремилася група країн, де перемогу вдалося здобути вкрай реакційній частині монополістичного капіталу і реваншистським військовим колам, які проводили їх політику (Німеччина, Італія, Іспанія, Португалія, Японія); це призвело до відмови в названих країнах від конституціоналізму взагалі або до перетворення конституцій на юридичну фікцію, до ліквідації всіх демократичних прав і свобод громадян, відкритого придушення будь-якого інакомислення;

4) невелика група країн, які отримали в зазначений час незалежність (Австралія, Єгипет, Південно-Африканський Союз, Туреччина та ін.), прийняли свої перші конституції, відобразивши в них факт отримання незалежності й закріпивши власну систему органів державної влади.

На третьому етапі розвитку конституцій – після Другої світової війни – конституційний процес набув глобального характеру, поширившись на Азію, Африку, Океанію, оскільки в результаті ліквідації колоніальної залежності виникло понад 100 нових держав. На цьому етапі в різних країнах діяли чотири моделі конституцій: а) ліберальні конституції першого покоління (США, Бельгія, Норвегія та ін.); б) ліберальні конституції «другої хвилі»

(Японії 1946 р., Італії 1947 р. та ін.); в) соціалістичні конституції; г) ліберально-етатистські конституції у країнах, що розвиваються (включаючи Латинську Америку). У перших і особливо в других, зокрема під впливом ранніх соціалістичних конституцій, масового демократичного руху, був суттєво розширений об'єкт конституційного регулювання: до них було включено не тільки соціально-економічні положення, але й норми про роль партій, принципи зовнішньої політики, частково положення про громадські об'єднання. Соціалістичні конституції (або, як їх називають на Заході, конституції тоталітарного соціалізму) заперечували поділ влади і закріплювали принцип єдності державної влади в його специфічному розумінні («Уся влада Радам!»), проголошували керівну роль марксистсько-ленінської партії в суспільстві та державі, переваги в правах для трудящих, обов'язкову ідеологію. Конституції нових держав, тих, що розвиваються (капіталістичної орієнтації), тяжіли до західної моделі, запозичуючи окремі положення основних законів соціалістичних держав (із національного питання, про планування, боротьбу з експлуатацією тощо). Конституції країн соціалістичної орієнтації багато в чому копіювали соціалістичну конституційну модель, часто погіршуючи її (втім, вони включали й деякі ліберальні положення). На цьому етапі в багатьох країнах особливо чітко позначилася суперечність між юридичною і фактичною конституцією, чимало позитивних норм конституцій нерідко мали лише декларативний характер (особливо в соціалістичних країнах і тих, що розвиваються) [2, с. 34].

Конституції, прийняті після Другої світової війни, відводили значне місце регулюванню основ суспільного ладу, тобто включали норми, звернені не тільки до політичної, але й до економічної, соціальної й духовно-культурної підсистем суспільного ладу. Ці норми, як справедливо зазначає В.С. Коваль, у більшості випадків «зобов'язували державу проводити у відповідних сферах життя суспільства політику, що сприяє створенню і зміцненню суспільно прийнятного балансу соціальних інтересів» [7, с. 73]. У цьому, зокрема, знаходила своє відображення тенденція до соціалізації конституцій, як, власне, й конституційного права взагалі.

У цілій низці нових конституцій (Греції, Іспанії, Італії, Франції, Японії) з'явилися положення про народний або національний суверенітет. У деяких тогочасних конституціях містилися статті, які вказували на те, що вся влада в державі походить від народу або нації (Австрія, Болгарія, Німеччина, Польща, Індія та ін.). До низки конституцій із метою надання їм загальнонародного характеру було включено вимогу не тільки про їх прийняття на референдумі, але й про необхідність затвердження на референдумі будь-яких конституційних змін після проходження необхідної попередньої процедури. До числа таких основних законів належить, наприклад, Конституція Данії 1953 р.

Деякі конституції третього покоління почали більш детально регламентувати політичні та осо-

бисті права і свободи, виходячи з нових досягнень науки і техніки. Так, у Швеції в 1991 р. був прийнятий Основний закон про свободу висловлювань, який став складовою частиною конституції [8, с. 755–768]. Поряд із наданням широкої свободи висловлювань у кіно, пресі, інших засобах масової інформації він слугує інтересам захисту громадян від зловживань із боку зазначених засобів інформації.

У повоєнний період відбулася загальна конституціоналізація форм безпосередньої демократії, передусім інституту референдуму. Якщо до Другої світової війни названий інститут мав поширення здебільшого в Європі та Північній Америці, то в повоєнний період цей інститут поширився на всі континенти. Так, у 60-х рр. XX ст. позитивний досвід проведення референдумів сприяв їхній рецепції в конституційне право країн Африки, зокрема Берега Слонової Кістки (нині Кот д'Івуар), Сенегалу та Алжиру. У 70-80-х рр. інститут референдуму був конституційований у більшості країн Африки (Анголі, Алжирі, Габоні, Ефіопії, Єгипті, Руанді, Сан-Томе і Принсіпі, Того, Центрально-Африканській Республіці та ін.), Азії (Бангладеш, Бірмі, Камбоджі, Пакистані, Південній Кореї, Шрі-Ланці); Південної Америки (Еквадорі, Колумбії, Уругваї, Чилі) тощо [9, с. 52].

У повоєнних конституціях знайшла також відображення зміна співвідношення властей у державі. Однак цей процес у різних країнах проходив і проходить вельми неоднозначно. У деяких із них (наприклад, Франції, Німеччині, Великій Британії) явно позначилася відмова від одного з принципів парламентаризму – визнання верховенства парламенту, внаслідок чого відбулося досить помітне посилення прав виконавчої влади. Це відобразилося в обмеженні законодавчих прав парламенту, широкому застосуванні делегованого законодавства, у встановленні різних перепон для здійснення парламентського контролю, в ускладненні порядку притягнення уряду до політичної відповідальності, в наданні широких прав урядові під час оголошення надзвичайного стану, у введенні в конституцію норм, що забезпечують більшу стійкість уряду тощо. У Великій Британії зазначений процес, не отримавши конституційного закріплення, відбувався на основі конституційної практики. Найбільш яскраво він виявлявся в умовах соціально-економічної чи політичної нестабільності в тих чи інших країнах. У міру ж стабілізації становища парламенти починали відвойовувати деякі втрачені позиції.

У низці інших країн, навпаки, відбувався процес посилення парламентського режиму, закріплення в конституціях усіх принципів парламентаризму. Нові конституції, наприклад скандинавських країн, поставили парламент на перше місце в системі вищих органів державної влади. Він отримав необмежені законодавчі повноваження, широкі права щодо контролю за діяльністю виконавчої влади, був запроваджений принцип політичної відповідальності уряду перед парламентом, зведені до мінімуму права глави держави на користь парламенту й уряду.

Так, у Швеції глава держави перестав володіти правом вето стосовно прийнятих Риксдагом законопроектів.

Основні закони країн, як звільнилися від колоніальної залежності, ґрунтувалися спочатку на конституційних моделях своїх колишніх метрополій. Але згодом багато з них відмовилося від цих моделей і закріпили тоталітарний режим, сконцентрувавши владу в руках глави держави, який нерідко був одночасно главою правлячої політичної партії. У країнах Латинської Америки більшість конституцій надали найбільш важливі повноваження главі держави, перетворивши парламент на придаток президентської влади. Однак останніми роками почав відбуватися процес зміцнення положення парламентів, що відобразилося у знову прийнятих конституціях чи у внесених до них змінах.

Ціла низка конституцій внесли зміни до структури парламенту. Багато з них чітко закріпили роль фракцій політичних партій у формуванні внутрішніх органів парламенту та в його діяльності, що відобразило парламентську практику, яка вже склалася. Водночас слід відзначити тенденцію або до заміни двопалатних парламентів на однопалатні (хоча в деяких країнах Східної Європи конституції, як виняток, закріпили двопалатну структуру своїх вищих представницьких органів), або до істотного обмеження повноважень верхньої палати. Так, однопалатними стали парламенти в деяких країнах Європи (Данія, Греція, Ісландія, Португалія, Швеція). Така структура вищого законодавчого органу визначена в конституціях багатьох держав, які звільнилися від колоніальної залежності. Послаблення ролі верхніх палат у таких, наприклад, країнах, як Німеччина, Іспанія, Велика Британія, Франція, знайшло своє відображення, зокрема, в тому, що всупереч запереченням цих палат остаточне вирішення долі законопроектів та інших парламентських рішень перебуває в руках нижньої палати.

Значно більше уваги сучасні конституції почали приділяти зовнішній політиці держави. Передусім, норми основних законів більш чітко визначають компетенцію вищих органів державної влади з питань зовнішньої політики. Вони, як правило, посилюють позиції парламентів у вирішенні найбільш важливих питань: війни і миру, ратифікації міжнародних договорів, визначення основних принципів зовнішньої політики, використання певних форм парламентського контролю за зовнішньополітичною діяльністю уряду тощо.

У багатьох повоєнних конституціях досить детально визначаються принципи зовнішньої політики держави. Це стосується як держав-переможниць, які зазнали у війні значних втрат, так і тих, хто зазнав у ній поразки. Якщо конституції, прийняті наприкінці XVIII – на початку XIX ст. включали право на війну як невід'ємний прояв державного суверенітету, то більшість сучасних конституцій містять відмову від ведення війни як засобу проведення зовнішньої політики і вирішення міжнародних спорів.

Саме в повоєнний період були зроблені спроби системного підходу до конституційно-правової регламентації політичних відносин, чому сприяла поява необхідної доктринальної (політологічної та юридичної) баз. У тексті конституцій почали з'являтися спеціальні частини, розділи чи глави, присвячені комплексній характеристиці політичної системи, про що свідчать їхні назви. Наприклад, глава 1 Конституції Сирії 1973 р. мала назву «Політичні принципи», частина III Конституції Португалії 1976 р. – «Організація політичної влади», глава 1 Конституції СРСР 1977 р. – «Політична система».

Поточне законодавство про статус політичних партій відрізнялося помітною своєрідністю. В одних країнах питання ставиться широко, приймаються загальні закони про політичні партії, які намагаються охопити ледве не всі аспекти їхньої життєдіяльності (закони 1967 р. в Німеччині, 1974 р. у Португалії, 1978 р. в Іспанії тощо). В інших – законодавець обирає один найбільш складний і політично важливий аспект проблеми, наприклад, приймаються закони про фінансування політичних партій (закони 1965 р. у Швеції, 1969 р. у Фінляндії, 1974 р. в Італії, 1988 і 1990 рр. у Франції тощо). У цілому ж повсюдно простежується одна тенденція: чим пізніше за часом розробляється і приймається відповідний правовий акт, тим більше він розгорнутий і конкретний, за рахунок зарубіжного досвіду [10, с. 218].

Четвертий, сучасний етап конституційного розвитку, який розпочався наприкінці 80-х років XX ст. і триває досі, характеризується руйнацією тоталітарних режимів в Європі, Азії, Африці, створенням наднаціональних державних утворень (Європейський Союз, Союз Росії й Республіки Білорусь). З кінця 80-х років до кінця XX ст. у світі було прийнято понад 100 нових конституцій, які відобразили зміни ситуації та конституційних пріоритетів. Вони відображають також зростання значення загальнолюдських цінностей, розрив із тоталітаризмом, зближення правових системи при більш точному врахуванні власного досвіду.

Н.М. Кондратович цілком обґрунтовано стверджує: «Напрямок розвитку сучасних конституцій йде шляхом закріплення основних положень, що стосуються всіх компонентів політичної системи» [11, с. 332]. Сьогодні однією з головних функцій будь-якої конституції визнається політична, яка передбачає забезпечення інтеграції суспільства, підтримання зв'язку держави з іншими елементами політичної системи суспільства і з громадянами країни [12, с. 84]. Завдяки їй встановлюються правила, на основі яких взаємодіють різноманітні політичні сили – партії, інші громадські об'єднання, а також політичні рухи, засоби масової інформації, релігійні організації тощо.

Загалом у конституційному регулюванні політичної системи на сьогодні сформувалося два основні підходи.

У конституціях країн тоталітарного соціалізму та колишніх країн соціалістичної орієнтації містяться положення про характер самої системи, про природу

державної влади (диктатура пролетаріату, революційно-демократична диктатура народу, влада патріотичного блоку тощо), про однопартійну (в більшості таких країн) систему або про можливість створення інших партій (насправді вони не відіграють самостійної ролі, примикаючи до правлячої партії, як у КНР), про керівну роль комуністичної чи (у країнах соціалістичної орієнтації) революційно-демократичної партії, про роль масових громадських об'єднань як форми участі народу у вирішенні державних завдань, про розвиток демократії як закономірності політичної системи, про демократичний централізм як основний метод організації та діяльності державного апарату, про «соціалістичну» (революційно-демократичну) законність, про марксистсько-ленінську ідеологію. Деякі з цих положень не відповідали й не відповідають дійсності (про розвиток демократії, про роль масових організацій, про неухильне забезпечення законності). Інші відображали реальне становище викривлено (наприклад, влада належала не революційно-демократичному блоку, а вузькому угрупованню правлячої верхівки), треті відповідали реальним фактам (обов'язковість певної ідеології, що насаджувалася «зверху»).

У конституціях капіталістичних країн та країн, що розвиваються капіталістичним шляхом, також містяться положення, що стосуються політичної системи. У них проголошується влада народу, хоча насправді основну роль відіграє «середній клас», що має непогані умови життя й зацікавлений у політичній стабільності, а реальні важелі влади перебувають у руках політичної еліти суспільства. У капіталістичних країнах і країнах, що розвиваються, тепер зазвичай проголошується політичний плюралізм, але в окремих країнах, що розвиваються, пануючою, а іноді і єдиною, проголошується певна ідеологія, наприклад панча-сила в Індонезії, ісламські цінності, «ісламський соціалізм» тощо. Раніше обов'язкова ідеологія (наприклад, мобутізм у Заїрі) проголошувалась у багатьох країнах капіталістичної орієнтації в Африці; передбачалося створення єдиної всеохоплюючої «партії-держави» (її членами оголошувалися всі жителі країни).

Сучасні конституції дедалі частіше не обмежуються регулюванням прав і свобод людини і громадянина (хоча їхня кількість і потреба регулювання теж зростають) та устрою публічної влади, але розширюють сферу конституційного регулювання, включаючи до неї інститути громадянського суспільства, за якими визнається конституційна значущість, а також принципи внутрішньої й зовнішньої політики держави. Ці принципи іноді отримують вираження в преамбулах конституцій, але нерідко і в їхньому основному тексті [13, с. 165]. Одним із найбільш яскравих прикладів такого роду є Титул I Конституції Федеративної Республіки Бразилії 1988 р., що має назву «Про основні принципи» [14, с. 431]. Крім того, окремі статті названої Конституції присвячено статусу профспілок (ст. 8) та участі трудящих і роботодавців у роботі колегіальних органів урядових служб (ст. 10), окремі глави – політичним

правам громадян (глава IV Титулу II) і статусу політичних партій (глава V Титулу II), а окремий Титул (Титул III) – організації держави за всіма її рівнями та підсистемами. Тим чи іншим аспектам політичної системи присвячено майже три чверті загального обсягу конституційного тексту.

Окремої уваги заслуговують колишні радянські республіки, де утвердження суверенітету пішло шляхом утворення етнічно-орієнтованої державності. Ю.М. Тодика, аналізуючи зміни у принципових підходах до конституційної регламентації політичної системи на пострадянському просторі, цілком обґрунтовано стверджував: «У постсоціалістичних країнах, і в першу чергу в СНД, з конституцій були вилучені положення про характер політичної системи, про природу державної влади (диктатура пролетаріату), про однопартійну систему при керівній ролі однієї партії, про розвиток демократії як законність політичної системи, про демократичний централізм як основний метод організації та функціонування державного апарату, про марксистсько-ленінську ідеологію. В їхніх сучасних конституціях встановлюється влада народу, політичний та ідеологічний плюралізм, багатопартійність, пріоритет прав людини, визнання й гарантування місцевого самоврядування, вища юридична сила конституції» [15, с. 113].

У межах трансформаційних процесів, що відбувалися на пострадянському просторі, можна виокремити деякі, що відбувалися паралельно: поряд із трансформацією політичного режиму та змінами в рамках формальної й неформальної політичної практики здійснюється конституційний та інституційний редизайн, трансформація конституційних та інституційних засад політичного процесу та взаємовідносин політичних інститутів. Як слушно зауважує А.А. Маркаров, складно, якщо взагалі можливо розглядати ці процеси – режимної та інституційної трансформації – окремо один від одного [16, с. 187]. Дискусія ж із приводу переваг і недоліків форм правління, їх впливу і потенційного впливу на процес демократичної консолідації, що розпочалася наприкінці ХХ ст. в юридичній та політологічній літературі, досі не дійшла свого завершення.

Загалом заслуговує на підтримку думка Т.Я. Хабрієвої та В.Є. Чиркіна, що для сучасної демократичної конституції необхідні такі положення, що характеризують основи політичної системи суспільства: демократія в усіх елементах системи і в системі в цілому; влада народу в її різноманітних формах і проявах; політичний плюралізм (включаючи багатопартійність і плюралізм політичної ідеології); рольова автономія ланок системи, тобто їх відносна самостійність, а не створення всеохоплюючого механізму під керівництвом єдиної партії з єдиною ідеологією; змагальність у політичному процесі; само-

врядування колективів і об'єднань (у т.ч. місцеве самоврядування); панування права; демократична, соціальна, світська правова держава з поділом гілок влади, а також із поділом сфери діяльності публічних властей (державної влади, влади суб'єкта федерації, влади політичних автономних утворень, влади місцевого самоврядування) [17, с. 213].

Концентрованим вираженням конституційних засад політичної системи суспільства є конституційна формула держави, в якій відображаються основні характеристики держави. Закріплюється ця формула, як правило, у перших же статтях конституцій. Конституційна формула відображає, передусім: форму правління – держава проголошується республікою чи монархією; форму політико-територіальної організації держави – унітарна чи федеративна держава; політичний (державний) режим.

Висновки. Проведене дослідження еволюції конституційно-правового регулювання політичних відносин дає змогу зробити такі висновки:

1. Основні етапи розвитку конституційно-правових засад політичної системи в окремих державах нерозривно пов'язані з основними етапами розвитку самих цих держав та їхніх правових систем. Ті зміни, що в них відбувалися, в одних випадках спричиняли заміну попередніх конституцій новими, але в межах одного суспільного ладу, в інших – приводили до прийняття таких конституцій, які принципово змінювали природу влади.

2. Історичний розвиток конституційно-правових засад політичної системи пройшов чотири етапи, які змістовно і темпорально корелюють із відповідними «поколіннями» конституцій.

3. Конституційне закріплення політичної системи має тенденцію до розширення разом із розширенням самої політики держави, диверсифікацією її напрямків та збільшенням кількості її суб'єктів.

4. Сучасний етап розвитку конституційно-правового регулювання політичних відносин характеризується універсалізацією підходів до конституційного закріплення політичної системи (зі збереженням певних національних особливостей), відходом від монізму («здержавлення») публічної влади та визнання місцевого самоврядування, спробами демократизації та диверсифікації (у т.ч. децентралізації та деконцентрації) публічної влади, демократизації основ правового статусу особи, визнанням дедалі зростаючої ролі інститутів громадянського суспільства в політичній системі.

5. Концентрованим вираженням конституційних засад політичної системи суспільства є конституційна формула держави, в якій відображаються її основні політико-правові характеристики.

Загалом «політичний вимір» сучасної конституції зберігає свою підвищену актуальність і є перспективним напрямком подальших досліджень у даній сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сравнительное конституционное право. Москва : Манускрипт, 1996. С. 67–81.
2. Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран : учебник. Москва : Юрист, 1997. 568 с.
3. Серьогін В.О. Конституційне право України : навчальний посібник. Харків : ХНУВС, 2010. 368 с.
4. Конституция Бельгии 1831 г. Новик И.Д. *Современные конституции*. Москва : Изд. Д.П. Ефимова, 1905. С. 70–94.

5. Декларация прав трудящегося и эксплуатируемого народа. Кукушкин Ю.С., Чистяков О.И. *Очерк истории Советской Конституции*. 2-е изд., доп. Москва : Политиздат, 1987. С. 240–242.
6. Конституция (Основной Закон) Российской Социалистической Федеративной Советской Республики от 10.07.1918. Кукушкин Ю.С., Чистяков О.И. *Очерк истории Советской Конституции*. 2-е изд., доп. Москва : Политиздат, 1987. С. 239–261.
7. Коваль В.С. Конституционно-правовое регулирование основ общественного строя в новых государствах Европы и Азии. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2010. № 3. С. 73–79.
8. Основной закон о свободе высказываний 1991 г. *Конституции государств Европейского Союза* / под общ. ред. Л.А. Окунькова. Москва : Изд. гр. ИНФРА-М – НОРМА, 1997. С. 755–768.
9. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Референдне право України : навч. посібник. Київ : Ліра-К, 2006. 366 с.
10. Даниленко В.Н. Политические партии и партийные системы. *Конституционное право зарубежных стран*: учебник / под общ. ред. М.В. Баглая, Ю.И. Лейбо, Л.М. Энтина. 2-е изд., перераб. Москва : Норма, 2008. С. 186–233.
11. Кондратович Н.М. К Вопросу о политической системе и ее закреплении в Конституции Республики Беларусь. *Конституционное право и политика*: сборник материалов Междунар. науч. конф. (г. Москва, 28-30 марта 2012 г.) / отв. ред. С.А. Авакьян. Москва : Юрист, 2012. С. 331–334.
12. Могунова М.А. Конституции зарубежных стран. *Конституционное право зарубежных стран* : учебник / под общ. ред. М.В. Баглая, Ю.И. Лейбо, Л.М. Энтина. 2-е изд., перераб. Москва : Норма, 2008. С. 61–96.
13. Страшун Б.А. Тенденции развития современных конституций. *Lex Russica*. 2017. № 1(122). С. 164–171.
14. Конституція Федеративної Республіки Бразилії від 05.10.1988. Конституції зарубіжних країн : навчальний посібник / за заг. ред. В.О. Серьогіна. Харків : ФІНН, 2009. С. 431–518.
15. Тодыка Ю.Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики : монография. Харьков : Факт, 2000. 608 с.
16. Маркаров А.А. Трансформация политических институтов постсоветской Армении. *Постсоветская трансформация политических систем новых независимых государств* : матер. междунар. науч.-практ. конф. (г. Москва, 25 ноября 2011 г.). Москва : Изд-во МГОУ, 2012. С. 187–204.
17. Хабриева Т.Я., Чиркин В.Е. Теория современной конституции. Москва : Норма, 2005. 320 с.